

ARTYKUŁY ▶▶ POLITYKA**SYLWESTER GARDOCKI ▶**

Uniwersytet Warszawski

**Российская интеграционная политика
в Центральной Азии по отношению к активности
Европейского Союза на этой территории****Часть 1****Abstract**

The competition of Western states and Russia for influence in the area of Central Asia has a long history. Located in the centre of the continent, the Central Asian region is a kind of link between China and the countries of Southeast Asia, Afghanistan, the Middle East and a number of Islamic countries in the south, the Caucasus, Turkey, Europe and Russia – to the west and north. The beginning of the current development of the geopolitical situation in Central Asia falls on time of disintegration of the Soviet Union and emergence of independent republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. The presented article describes the geopolitical situation of the region.

Key words: Russia, European Union, Central Asia, integration policies, competition

Abstrakt

У соперничества западных государств и России за влияние на территории Центральной Азии, долгая история. Находясь в самом центре континента, регион Центральной Азии представляет собой своего рода связующее звено между Китаем и государствами Юго-Восточной Азии, Афганистаном, государствами Ближнего Востока и рядом исламских государств на юге, Кавказом, Турцией, Европой и Россией – на западе и севере. Начало нынешнего этапа развития геополитической ситуации в Центральной Азии приходит-

ся na moment rozpadu Związku Radzieckiego i powstania niezależnych republik: Kazachstanu, Kirgizji, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu. W niniejszym artykule opisana jest geopolityczna sytuacja tego regionu.

K l o c z e w y e s ł o w a : Rosja, Unia Europejska, Azja Środkowa, integracyjna polityka, rywalizacja

Rywalizacja państw zachodnich oraz Rosji o wpływy na obszarze Azji Centralnej ma długą historię. Nie przybliżając zagadnień historycznych, warto odwołać się jedynie do koncepcji Wielkiej Gry szeroko opisaną w doktrynie¹. Znajdując się w samym centrum kontynentu region Azji Centralnej stanowi swojego rodzaju łącznik między Chinami i państwami Azji Południowo-Wschodniej, Afganistanem, państwami Bliskiego Wschodu oraz szeregiem państw islamskich na południu, Kaukazem, Turcją, Europą i Rosją na zachodzie i północy. Od sytuacji w Azji Centralnej zależy równowaga sił na ogromnej przestrzeni świata. Każde wydarzenie, które ma miejsce w Azji Centralnej, będzie istotne nie tylko dla tego regionu, lecz może wywołać zmiany w równowadze układu geopolitycznego. Mając na uwadze wpływ na procesy mające miejsce w Europie region Azji Centralnej, Kaukazu i Afganistanu został określony przez Zbigniewa Brzezńskiego jako Euroazjatyckie Bałkany (Brzezinski, 1997a, rozdz. 5; 1997b; 1999, s. 124–152; Anderson, 1997; Sengupta, 2009; Ahari, 2003; Akturk, 2006; Russian Peacekeeper, 2014; Sazanov, 2014, s. 297–314; Максименко, 2000). Wśród regionalnych mocarstw, wywierających wpływ na kształtowanie sytuacji geopolitycznej w Azji Centralnej wyróżnić należy Rosję, Stany Zjednoczonej, Chiny, a także Turcję, Iran, Pakistan, Indie oraz państwa Unii Europejskiej. Ciężko jest dopatrywać się więzi kulturowych między państwami Europy Zachodniej z państwami Azji Centralnej. Procesy globalizacji kulturowej sprzyjają jednak rozwijaniu współpracy nie tylko między państwami bezpośrednio graniczącymi

¹ W tym temacie zob.: Boulger, 1879; Ali, 1886; Anderson, 1958; Golden, 1914; Marriott, 1944; Michell, 1873; Fisher, 1970; Ingram, 1981; Jelavich, 1964; Quested, 1968; Kazemzadeh, 1968; Davies, 1932; Urquhart, 1835; Morrell, 1854; Baxter, 1885; Curzon, 1889; Dallin, 1949; Bremner, 1839; Conolly, 1834; Edwards, 1885; Harrison, 1971; Havell, 1840; Hellwald, 1874; *Khiva. A Narrative...*, 1867; Kuropatkin, 1885; McNeill, 1836; Marvin, 1883; 1884; Menon, 1957; Piassetsky, 1884; Rawlinson, 1875; *Russian Mission...* 1823; Shaw, 1871; Hopkirk, Poznań 2011; Lobanov-Rostovsky, 1933.

a regionem, lecz także z dalej położonymi. Niestety nawet w procesach globalizacyjnych bardzo często nośnikiem służy nadal język rosyjski, który *a priori* wzmacnia pozycję Rosji i rosyjskiej interpretacji procesów globalizacyjnych (Dannreuther, 1994, s. 25 i n.; Саидазимова, 2000).

Początek obecnego etapu rozwoju sytuacji geopolitycznej w Azji Centralnej przypada na moment rozpadu Związku Radzieckiego i powstania niepodległych republik: Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu. Każde z tych państw na fali zjawiska określanego jako „defilada suwerenności” dążyło do całkowitego odcięcia się od radzieckiej przeszłości. Wynikiem tych działań stało się odrodzenie kultury narodowej, powrót do języków etnicznych oraz praktycznie całkowite usunięcie osób pochodzenia rosyjskiego ze sfer politycznych. Ponadto władze państw azjatyckich przeprowadziły dywersyfikację swoich relacji międzynarodowych, restrukturyzację i całkowite odejście od radzieckiego dziedzictwa w sferze gospodarki i polityki.

Zainteresowanie współpracą z Zachodem na początku lat 90. XX w. było uzasadnione znaczącymi zyskami gospodarczymi. Nadmienić należy, że rozpad gospodarki radzieckiej spowodował głęboki kryzys gospodarczy nowo powstałych niepodległych republik, a jedynym ośrodkiem, który mógłby wesprzeć stabilizację i restrukturyzację ich gospodarki, była Europa Zachodnia lub USA. Wcześniejszy partner w zakresie współpracy gospodarczej, Rosja na początku lat 90. sama przechodziła te same procesy społeczno-polityczne i transformację gospodarki. Wywołały one głęboki kryzys ekonomiczny, a co za tym idzie Rosja nie mogła udzielić ani gospodarczego, ani politycznego wsparcia republikom środkowoazjatyckim (zob. Bassin, 1991; Becker, 1991; Герасимов, 2004). Za początek współpracy między państwami Azji Centralnej z UE można uważać zawarcie układu o współpracy i handlu między EWG i ZSRR w 1989 r., które stało się podstawą rozwoju współpracy między Wspólnotą Europejską i państwami Azji Centralnej po rozpadzie ZSRR. Kolejny krok stanowiło postanowienie Rady WE z 16 marca 1992 r. w kwestii relacji z niepodległymi państwami byłego ZSRR oraz regulamin programu TACIS². W dniu 16 grudnia 1992 r.

² Przypomnieć należy, że w 1991 r. został uruchomiony przez Wspólnotę Europejską program TACIS – *Pomoc techniczna dla Wspólnoty Niepodległych Państw (Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States)* w celu wsparcia transformacji gospodarczej oraz umocnienia demokracji i rządów prawa w 12 państwach Wspólnoty Niepod-

WE podjęło deklarację przywódców państw i rządów państw członkowskich o gotowości sprzyjania procesowi demokratyzacji w byłym ZSRR.

We współpracy z państwami Azji Centralnej USA i państwa Unii Europejskiej (wówczas Wspólnot) początkowo aktywnie dążyły do rozwijania tureckiego modelu identyfikacji, który uczyniłby państwa Azji Centralnej częścią „tureckiego świata” (Kramer, 1996; Поцхверия, 2001; Willa, 2013, s. 46–70). UE przy wsparciu USA finansowała i aktywnie wspierała projekt „Wielkiego szlaku jedwabnego” (Чернявский, 1999; Лейк, 1994). Program ten zakładał, że Azja Centralna stanie się łącznikiem między Europą a regionem Pacyfiku. USA w różnych okresach aktywnie wspierały różne projekty integracji państw centralno-azjatyckich, w których uwzględniano uczestnictwo Rosji – uczestniczyła ona w „wąskim” zdefiniowaniu regionu (Cranston, 1993; Fuller, 1992; Lubin, 1993; MacFarlane, 1999; Rumer 2000; Legvold, 2003). Ponadto uwarunkowania koniunkturalne wysuwały na pierwszy plan idee „Wielkiego Bliskiego Wschodu” (*Wider Middle East*) (Lewis, 1992; Максименко, 2000; Peres, Nairi, 1993; Sullivan, 1997, s. 437; Hudson, 1996, nr 3, s. 338–339) oraz „Wielkiej Centralnej Azji” (*Wider Central Asia*) (Starr, 2005; Byrd, Raiser i in., 2006; Трынков, 1997; Казанцев, 2012), łączących region odpowiednio z zachodnio- i wschodnio-islamskim światem. Ponadto państwa zachodnie wypracowały kolejne dwa scenariusze identyfikacji regionu. Region Morza Kaspijskiego (*Caspian Sea region, Caspian Sea basin*) uwzględniał Azerbejdżan, jednak nie uwzględniał oddalone od morza i pozbawione zasobów ropy naftowej górskie części Azji Centralnej (Меден, 2013; Chufrin, 2001; Kazantsev, 2008;

ległych Państw. Programem tym zostały objęte: Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawia, Rosja, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan. Dodatkowo w latach 1991–2003 programem TACIS objęto także Mongolię. W ramach programu TACIS przewidziano pomoc doradczo-szkoleniową oraz wybrane projekty inwestycyjne. Środki z tego programu przeznaczone były na pomoc w wypełnianiu zobowiązań, wynikających z podpisanych z Unią Europejską przez państwa WNP umów bilateralnych. Zasady udzielania pomocy z programu TACIS były zawarte w Rozporządzeniu Rady nr 99/2000 z 29 grudnia 1999 r. dotyczące świadczenia pomocy dla państw partnerskich w Europie Wschodniej i Azji Środkowej, Dz.Urz.U.E.L. 2000, nr 12, s. 1 (w tej kwestii zob. Piskorska, 2008a; 2008b, s. 308 i n.; Zdanowicz, Dubowski, Piekutowska, 2010, s. 11–48; Cziomer, 2011; Sawczuk, 2011; Mizerska-Wrotkowska, 2011; Borowski, 2009; 2011; Stępniewski, 2012; Błaszczuk, 2003, s. 5 i n.; 2005, s. 38 i n.; Brodowska, Słowikowski, 2012). W dniu 4 czerwca 1999 r. Rada Europejska uchwaliła wspólną strategię Unii Europejskiej wobec Rosji (Lyubashenko, 2012, s. 23–24).

Nikitin, 2007). Taki sposób identyfikacji regionu jest odzwierciedleniem interesu sił zewnętrznych, zaczynając od 1991 r., w odniesieniu do złóż ropy naftowej i gazu ziemnego tego regionu. Tym bardziej wzmacnia jasność koncepcji regionu Morza Kaspijskiego fakt, że w doktrynie czasami wykorzystywane są zamiennie pojęcia regionu Morza Kaspijskiego i Azji Centralnej.

Żaden z wskazanych sposobów określenia regionu nie jest przypadkowy. Każdy z nich jest związany z socjotechnicznym charakterem działań podejmowanych przez państwa zachodnie ukierunkowane na ukształtowanie w latach 1991–2008 całego szeregu projektów (w tym międzynarodowych, wewnątrzpolitycznych, gospodarczych, infrastrukturalnych i kulturowo-ideologicznych), mających stać się podstawą transformacji instytucji politycznych w regionie Azji Centralnej. Za każdym razem państwa zachodnie musiały rozwiązywać problemy wynikające ze słabych więzi historyczno-kulturowych i napotykać problemy demokratyzacji instytucji politycznych, gospodarczych i kulturalnych regionu Centralnej Azji.

W okresie 1991–1992 prowadzona była polityka wzmocnienia narodowej państwowości na obszarze Azji Centralnej (Cranston, 1993; Fuller, 1992; Lubin, 1993; MacFarlane, 1999; Rumer, 2000; Legvold, 2003). Główne problemy związane z jej realizacją polegały na tym, że idea „narodu” (nawet mając na myśli naród w znaczeniu etnicznym, a nie narodu państwowego) dla Azji Centralnej okazała się być nową. Projekt narodowo-terytorialnego rozdzielenia regionu został zainicjowany w latach 1920–1930 przez bolszewików. Do chwili obecnej następstwa tego sztucznego ukształtowania administracyjno-terytorialnego nie zostały w sposób dostateczny zinternalizowane i nadal stanowią podstawę poważnych konfliktów międzyetnicznych i międzynarodowych (Раджабов, 1954; Рашидов, 1959; Пясковский, 1959; *От присоединения узбекских...*, 1959; Бобохонов, 1975; Момунбаев, 1962; Малабаев, 1972). Granice narodowe zostały wyznaczane bez uwzględnienia wewnętrznie zintegrowanych i ukształtowanych historycznie obszarów. Przykładem może być m.in. Fergańska Dolina, czyli historyczne chanat Kokandu, Chorezm czyli Chanat Chiwy, a także obszary Kazachstanu i Uzbekistanu znajdujące się w pobliżu Syr-Darii oraz rosyjskojęzyczne północne rejony Kazachstanu i przygraniczne Rosji etc. W tym samym czasie sztucznie połączone zostały dość mocno różniące się kulturowo i często wojujące ze sobą północne i południowe

obszary Kazachstanu i Kirgistanu, północny i południowy Tadżykistan, różne plemiona Turkmenistanu, amalgamat z Buchary, Chiwy i Kokandu, które utworzyły Uzbekistan. Rozdzielone zostały również rzeki, a brak porozumienia w płaszczyźnie politycznej powoduje ogromne problemy w rolnictwie, ekologii i energetyce regionu. Projekt wzmocnienia narodowych państw w tym kształcie, którym wyszły one ze składu ZSRR można było ocenić jako niedający się zrealizować w pełni już na samym starcie.

W pierwszej połowie dziewięćdziesiątych Turcja postrzegana była przez państwa zachodnie jako pozytywny wzorzec dla państw Azji Centralnej, gdyż było to państwo islamskie, z grupy narodów tureckich, rozwijające się w sposób świecki i prozachodni, aktywny członek NATO i kandydat do członkostwa w UE (szerzej zob. Aras, 2002; Поцхверия, 2001; Кудряшова, 2010; Baofu, 2006). Turcja rozpatrywana była jako jedyny pośrednik między Zachodem i Azją Centralną. Jej wsparcie postrzegane było jako efektywny sposób neutralizowania regionalnego wpływu Iranu, Rosji i w mniejszym stopniu Chin (Behar, 1997). Współpraca UE z Turcją wpłynęła na projekty transportu surowców przez Morze Kaspijskie i Kaukaz Południowy (TRACECA, plany rurociągów ropy naftowej i gazu). Niestety potencjał tego projektu w znaczącym stopniu został wyczerpany już pod koniec lat 90.

Rosja na początku lat 90. znacząco osłabiła swoje wpływy w Azji Centralnej (Pandey, 2007; Bassin, 1991, s. 13; Хрусталеv, 1994, s. 1). Przez długi czas spójna i jednolita polityka skierowana do państw Azji Centralnej nie istniała. W latach 1991–1996 w polityce zagranicznej dominowała orientacja europejsko-atlantycka. Realizowana ona była przez ministra spraw zagranicznych A. Kozyriewa i jego współpracowników, popierana była przez J. Gajdara i uzyskała uznanie B. Jelcyna (Рогов, 1995, s. 10). Zakładano wówczas, że przy kształtowaniu stosunków międzynarodowych wiodącą rolę będą miały wewnętrzne potrzeby Rosji, która miała prezentować się w tych kontaktach jako stabilny demokratyczny partner, dzielący założenia gospodarki liberalnej. Ponadto Rosja musiała wykazywać się powściągliwością, nie dążąc do zajęcia pozycji supermocarstwa i powstrzymać swoje kolonialne ambicje. Dzięki takiemu podejściu Rosja miała stać się kontynuatorem, a nie następcą ZSRR. Gwarancją zapewnienia bezpieczeństwa wedle przedstawicieli koncepcji euro-atlantyckiej była sytuacja, w której Rosja po raz pierwszy w historii nie miała wrogów, jak również

wspólne wyobrażenie o zagrożeniach ze strony radykalnych ugrupowań islamistycznych.

Okres bezczynności Rosji w regionie Azji Centralnej doprowadził do przenikania na ten obszar nierosyjskich inwestycji, co z kolei zrodziło szereg czynników sprzyjających poważnemu przesunięciu się akcentów polityki zagranicznej państw tego regionu nie na korzyść Rosji. Państwa Azji Centralnej bardzo boleśnie odebrały ówczesną politykę Kremla, traktując ją jako zdradę. Pod wpływem tych ocen społecznych, jak również wspomnianych już czynników zewnętrznych, państwa środkowoazjatyckie dążyły do instytucjonalnej współpracy bez udziału Rosji. Tak w 1993 r. Uzbekistan i Kazachstan podpisały porozumienie o pogłębieniu gospodarczej integracji w okresie 1994–2000, a 1994 r. Kazachstan, Uzbekistan i Kirgistan podpisały porozumienie o utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej. W 1998 r., nieco później do tego ostatniego porozumienia dołączył Tadżykistan (Ларуэль, Пейруз, 2013).

Działania te można ocenić jako słuszny kierunek współpracy, a nawet jedyny możliwy w ówczesnych warunkach³. Mimo to obranie przez uczestników tej integracji różnych, a w zasadzie sprzecznych sobie, modeli rozwoju sprowadziło koncepcję regionalnej współpracy gospodarczej jedynie do nierealizowanych deklaracji. Warto zaznaczyć jest to, że w pierwszej połowie lat 90. to właśnie nie wielokierunkowość, a regionalizm stał się głównym wyznacznikiem rozwoju regionu Azji Centralnej (Delovarova, Davar, Asanov, Kukeyeva, 2013; Akiner, 2007; Bohr, 2004; Kubicek, 1997; Neil Macfarlane, 2004).

W kwestii bezpieczeństwa, w pierwszej połowie lat 90. XX w., państwa środkowoazjatyckie zostały faktycznie pozostawione same sobie w obliczu całego szeregu zagrożeń i wyzwań. Rosja, będąc osłabiona wewnątrznie, nie przejawiała wyraźnego zainteresowania rozwijaniem współpracy w sferze obronności i w kwestiach bezpieczeństwa. W wyniku czego państwa środkowoazjatyckie (z wyjątkiem Tadżykistanu) podjęły próbę poszukiwania partnerów, mogących stanowić alternatywę Rosji. Potrzeba ta była uzasadniona wyjątkową słabością tych państw po upadku systemu

³ W 1995 r. prezydent Rosji B. Jelcyń, prezydent USA B. Clinton oraz premier Wielkiej Brytanii J. Major podpisali w Budapeszcie, podczas spotkania państw OBWE, porozumienie o gwarancjach bezpieczeństwa dla Kazachstanu, w ramach którego zapewniono wywiezienie rosyjskiej broni jądrowej z terytorium Kazachstanu (Кузьмина, 2007; b.d.).

obronnego ZSRR, i oczekiwanie zewnętrznych gwarancji bezpieczeństwa. Niezbędna była również pomoc zewnętrzna w kształtowaniu narodowych sił zbrojnych. Partnerem w tym zakresie mogło się stać jedynie NATO. W 1994 r. państwa środkowoazjatyckie przyłączyły się do programu „Partnerstwo dla pokoju”, podpisując stosowne porozumienia (European External Action Service, 2012; Медин, 2012; *Współpraca państw NATO...*, 2012, s. 2668 i n.). Wkrótce po tym, w 1995 r., Kazachstan, Uzbekistan i Kirgistan stworzyły wspólną Radę Ministrów Obrony, głównym zadaniem której stało się koordynowanie współpracy z NATO. W tym samym roku utworzono batalion Azji Centralnej (*Центральноазиатский батальон*, „Центразбат” – „Centrazbat”), członkowie którego odbyli szkolenie w ramach programu „Partnerstwo dla pokoju” (Вардомский, 2005).

Oceniając ten okres warto podkreślić, że to właśnie wówczas pojawiła bariera obcości w odniesieniu do Rosji. Polityka administracji B. Jelcyna prowokowała nasilanie się antyrosyjskich nastrojów wśród elit politycznych państw środkowoazjatyckich. Wynikiem stało się dążenie do wyzbycia się kompleksu „młodsze go brata” i podjęcie aktywnych działań w kierunku integracji z ośrodkami alternatywnymi dla Rosji. Tym bardziej, że dywersyfikacja relacji międzynarodowych stała się dla państw regionu, obiektywnie oceniając, żywotną koniecznością, mającą pokonać ciężkie skutki kryzysu gospodarczego po rozpadzie ZSRR (Арон, 1999, c. 48). Głównym kierunkiem współpracy stały się państwa zachodnie, co nie wykluczało współpracy z kulturowo bliskimi i samodzielnymi finansowo państwami świata islamskiego.

Od połowy lat 90. USA i UE wyjątkowo aktywnie wspierały plany wewnętrznej integracji na obszarze Azji Centralnej, która miałyby się stać alternatywą dla powstania Wspólnoty Niepodległych Państw. Plany te uwzględniały stopniowo zmieniające się projekty Unii Środkowoazjatyckiej (1994–1998), Środkowoazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (1998–2002), Organizacji „Środkowoazjatycka Współpraca” (2002–2005) oraz istniejący w latach 90. projekt wspólnych sił wojskowych „Centrazbat” (Bronson, 2001, s. 13; Butler, 2001; Hill, 2002).

Integracja w tym kierunku była postrzegana przez państwa UE jako sposób zneutralizowania braków, związanych ze wspomnianym już podziałem narodowym, powodującym konflikty w regionie. Owa integracja miała stać się sposobem na „wyrwanie” regionu z poradzieckiej prze-

strzeni, która nadal znajdowała się pod integracyjnymi wpływami Rosji. Jednym z kluczowych momentów we wsparciu przez państwa zachodnie projektów integracji w Azji Centralnej były relacje USA z Uzbekistanem. Po ich pogorszeniu się na tle wydarzeń w Andżanie w 2005 r.⁴ zachodnie wsparcie odpowiedniego projektu zniknęło, jak również zniknęły wewnętrzne integracyjne struktury środkowoazjatyckie, które połączyły się z prorosyjskimi.

Bibliografia

- Ahrari, M. E. (2003). *The Strategic Future of Central Asia: A View from Washington. Journal of International Affairs*, 2.
- Akiner, S. (2007). *Regional cooperation in Central Asia*. London: School of Oriental and African Studies, University of London.
- Akturk, S. (2006). Reflections on Central Eurasian Model: A Foundation Reply to Barfield on the Historiography of Ethno-Nationalism. *Central Eurasian Studies Review*, 2.
- Ali, M. (1886). *Truth about Russia and England. From a Native's Point of View*. Lucknown: Printed by R. Craven at the London printing press and published by the author.
- Anderson, J. (1997). *The International Politics of Central Asia*. Manchester: Manchester University Press.
- Anderson, M. S. (1958). *Britain's Discovery in Russia 1553–1815*. London: Macmillan.

⁴ Formalnie przyczyną rebelii w Adnżanie w 2005 r. było aresztowanie grupy małych przedsiębiorców, którzy utworzyli organizację wzajemnej pomocy i współpracy. Zostali oni oskarżeni o spisek na tle religijnym przeciwko władzy. W trakcie trwania śledztwa przed budynkiem policji zbierali się krewni oraz wspierający, przeważnie byli pracownicy przedsiębiorców. Liczebność manifestujących przed komendą policji zwiększyła się od 500–600 w lutym do ok. 3000 w maju 2005 r. W dniu 12 maja 2005 r. tłum atakował komendę policji, a następnie zajęli sąsiadujące z komendą więzienie, następnie tłum wraz z wyzwolonymi z więzienia ruszył w kierunku budynku administracji. Na ulicach miasta pojawiły się wozy bojowe, mimo to miał miejsce szturm na budynek administracji, w wyniku którego zginęło wedle różnych szacunków 180–230 osób. USA i inne państwa zachodnie domagały się przeprowadzenia niezależnego śledztwa w sprawie wydarzeń w Andżanie i oskarżyły władze Uzbekistanu o „nieadekwatne stosowanie siły” podczas pacyfikacji rebelii. Przedstawiciele władz Uzbekistanu określiły pozycję USA jako ingerencję w wewnętrzne sprawy państwa. Wynikiem tej sytuacji było wprowadzenie sankcji wobec Uzbekistanu przez USA i UE. Współpraca między USA i Uzbekistanem została zakończona (zob. Кутнаева, 2010; Мейер, 2005; Троицкий, 2005; Голованова, b.d.).

- Aras, B. (2002). *The New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position*. London: Frank Cass.
- Baofu, P. (2006). *Globalization and Turkic Civilization*. Bishkek.
- Bassin, M. (1991). Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geopolitical Space. *Slavic Review*, 50(1), s. 1–17.
- Baxter, W. E. (1885). *England and Russia in Asia*. London: S. Sonnenschein.
- Becker, S. (1991). Russia Between East and West: the Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands. *Central Asian Survey*, 10(4).
- Behar, B. E. (1997, winter). Rediscovering Multidimensionality: Turkey's Quest for Partnership with the Turkic Republics. *Private View*.
- Błaszczuk, M. (2003). Unijne wsparcie dla krajów WNP w ramach programu TACIS w latach 2000–2003. *Wspólnoty Europejskie*, 146(12).
- Błaszczuk, M. (2005). Wykorzystanie programu TACIS w polityce sąsiedztwa rozszerzonej Unii Europejskiej. W: E. Teichmann, M. A. Waresa, (red.). *Rozszerzona Unia Europejska i jej wschodni sąsiedzi*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa – Oficyna Wydawnicza.
- Bohr, A. (2004). Regionalism in Central Asia: New Geopolitics, Old Regional Order. *International Affairs*, 80(3), s. 485–502.
- Borkowski, P. J. (2009). *Polityka Sąsiedztwa Unii Europejskiej* (s. 165–190). Warszawa: Difin.
- Borkowski, P. J. (2011). Partnerstwo Wschodnie jako instrument polityki zewnętrznej UE. W: A. Szeptycki (red.), *Między sąsiedztwem a integracją. Założenia, funkcjonowanie i perspektywy Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej* (s. 64–84). Warszawa.
- Boulger, D. (1879). *England and Russia in Central Asia* (t. 1–2). London: Allen & Unwin.
- Bremner, R. (1839). *Excursions in the Interior Russia, including Sketches of the Character and Policy of the Emperor Nicolas* (t. 1–2). London: Henry Colburn.
- Brodowska, J., Słowikowski, M. (2012). Rosja wobec wschodnich inicjatyw Unii Europejskiej. W: J. M. Fiszer (red.), *Europejska Polityka Sąsiedztwa Unii Europejskiej. Geneza, doświadczenia, perspektywy* (s. 140–161). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk – Dom Wydawniczy.
- Bronson, B. R. (2001). NATO's Mixed Signal in the Caucasus and Central Asia. *Survival*, 42(3).
- Brzezinski, Z. (1997a). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.
- Brzezinski, Z. (1997b, September/October). A Geostategy for Eurasia. *Foreign Affairs*.
- Brzezinski, Z. (1999). *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*. Warszawa: „Świat Książki”.
- Butler, K. (2001). *U.S. Military Cooperation with the Central Asian States*.
- Byrd, W., Raiser, M. i in. (2006). Economic Cooperation in the Wider Central Asia Region. *World Bank. Working Paper*, 75.

- Chufrin, G. (2001). *The Security of the Caspian Sea Region*. Oxford: Oxford University Press.
- Conolly, A. (1834). *Journey to the North India, Overland from England, Through Russia, Persia and Affganistan* (t. 1–2). London: R. Bentley.
- Cranston, A. (1993). Out of Focus: US Policy Toward Central Asia. *Harvard International Review*, 15(3).
- Curzon, G. N. (1889). *Russia in Central Asia*. New York: Barnes & Noble.
- Cziomer, E. (2011). Geneza, struktura oraz przesłanki wdrażania Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej w latach 2008–2010. W: J. Sawczuk (red.), *Partnerstwo Wschodnie. Wielka szansa Europy* (s. 39–56). Poznań–Chorzów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej.
- Dallin, D. (1949). *The Rise of Russia in Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Dannreuther, R. (1994). *Creating New States in Central Asia*. London: Brassey's Ltd.
- Davies, C. C. (1932). *The Problem of the North-West Frontier 1890–1908*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delovarova, L., Davar, A., Asanov, S., Kukeyeva, F. (2013). Regionalism and Regionalization in Central Asia. *International Scholarly and Scientific Research & Innovation*, 7(3), 639–642.
- Edwards, H. S. (1885). *Russian Project against India, from Czar Peter to General Skobelev*. London: Remington.
- European External Action Service. (2012, 4 maja). *EU Partnership for Peace Programme*. Pobrane z http://eeas.europa.eu/delegations/westbank/documents/news/20120504_pfppataglace_en.pdf
- Fisher, A. W. (1970). *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1778*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuller, G. E. (1992). *Central Asia: The New Geopolitics. Prepared for the Under Secretary of Defense for Policy*. Santa Monica: Rand Corporation.
- Golden, F. A. (1914). *Russian Expansion of the Pacific 1641–1850*. Cleveland: Arthur H. Clark.
- Harrison, J. A. (1971). *The Founding of the Russian Empire in Central Asia and America*. Miami: University of Miami Press.
- Havelock, H. (1840). *Narrative of the War in Afghanistan*. London: H. Colburn.
- Hellwald, F. von. (1874). *The Russian in Central Asia*. Tr. Wingman.
- Hill, F. (2002). *The United States and Russia in Central Asia. The Aspen Institute Congressional Program*. Washington: The Brookings Institution.
- Hopkirk, P. (2011). *Wielka Gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Hudson, M. S. (1996). To Play the Hegemon: 50 years of U.S. Policy Forward the Middle East. *Middle East Journal*, 50(3).
- Ingram, E. (1981). *Commitment to Empire. Prophecies of the Great Game in Asia 1797–1800*. Oxford: Clarendon Press.
- Jelavich, A. (1964). *Century of Russian Foreign Policy 1814–1814*. Philadelphia: Lippincott.

- Kazantsev, A. (2008). Russian policy in Central Asia and Caspian sea region. *Europe-Asia Studies*, 20(6), 1073–1088.
- Kazemzadeh, F. (1968). *Russia and England in Persia 1864–1914*, New Haven: Yale University Press.
- Khiva. *A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva under General Perofski in 1839*. (1867). Calcutta: Office of the Superintendent of Government Printing.
- Kramer, H. (1996). Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence? *Perceptions*, 3(4).
- Kubicek, P. (1997). Regionalism, Nationalism and Realpolitik in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 49(4), 637–655.
- Kuropatkin, A. N. (1885). *Les Cofins Anglo-Russes L'Asie Centrale*, Paris.
- Legvold, R. (red.). (2003). *Thinking strategically: The Major Powers, Kazakhstan and the Central Asian Nexus*. Cambridge: The MIT Press.
- Lewis, B. (1992). Rethinking the Middle East. *Foreign Affairs*, s. 99–119.
- Lobanov-Rostovsky, A. (1933). *Russia and Asia*. New York: Macmillan.
- Lubin, N. (1993). Dangers and Dilemmas: The Need for Precedent Policy Toward Central Asia. *Harvard International Review*, 15(3).
- Lyubashenko, I. (2012). *Europejska Polityka Sąsiedztwa Unii Europejskiej wobec państw Europy Wschodniej*. Toruń: Dom Wydawniczy Duet.
- MacFarlane, N. (1999). *Western Engagement in the Caucasus and Central Asia*. London: The Royal Institution of International Affairs
- Marriott, J. A. R. (1944). *Anglo-Russian Relations 1686–1943*. London: Methuen & Co.
- Marvin, Ch. (1883). *The Russian at Merv and Herat, and Their Power of Invading India*. London.
- Marvin, Ch. (1884). *The Russian Annexation of Merv*. London
- McNeill, J. (1836). *Progress and Present Position of Russia in the East*. London: J. Murray.
- Menon, K. S. (1957). *The "Russian Bogey" and British Aggression in India and Beyond*. Calcutta: Priyadarshi Banerji, Eastern Trading Co.
- Michell, R. (1873). *A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva, conducted by Prince Alexander Bekovitch Cherkasski in 1717*. London: WM. H. Allen & Co.
- Mizerska-Wrotkowska, M. (2011). Geneza i instytucjonalizacja Partnerstwa Wschodniego. W: A. Szeptycki (red.), *Między sąsiedztwem a integracją. Założenia, funkcjonowanie i perspektywy Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej* (s. 43–63). Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Morrell, J. R. (1854). *Russia and England. Their Strength and Weakness*. New York: G. Routledge.
- Neil Macfarlane, S. (2004). The United States and regionalism in Central Asia. *International Affairs*, 80(3), 447–461.
- Nikitin, A. (2007). *The End of the 'Post-Soviet Space: The Changing Geopolitical Orientations of the Newly Independent States*. London: Chatham House.
- Pandey, S. K. (2007). Asia in the Debate on Russian Identity. *International Studies*, 44(4), 317–337.

- Peres, S., Nairi, A. (1993). *The New Middle East*. New York: Henry Holt & Co.
- Piassetsky, P. (1884). *Russian Travellers in Mongolia and China* (t. 1–2). London: Chapman & Hall.
- Piskorska, B. (2008a). Wschodni wymiar polityki „sąsiedztwa” UE jako element WP-ZIB UE. Aplikacje dla Polski. W: J. Jartyś, A. Staszczyk (red.), *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej. Pomostowość czy buforowość?*. Szczecin: Zapol na zlec. Instytutu Politologii i Europeistyki Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Piskorska, B. (2008b). *Wymiar wschodni polityki Unii Europejskiej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Quested, R. K. I. (1968). *The Expansion of Russia in East Asia 1857–1860*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Rawlinson, H. (1875). *England and Russia in the East*. London: John Murray.
- Rumer, B. (red.). (2000). *Central Asia and the New Global Economy*. New York: M.E. Sharpe.
- Russian Mission into Interior Asia. 1. Nazaroff's Expedition to Kokand. 2. Eversmann and Jakovlev's Account of Buchara. 3. Captain Muraviev's Embassy to Turkomania and Chiva.* (1823). Londyn.
- Russian Peacekeeper. (2014, 23 grudnia). „*Eurasian Balkans*” and Russia. Pobrane z <http://www.peacekeeper.ru/en/?module=news&action=view&id=23474>
- Sawczuk, J. (2011). Narodziny Partnerstwa Wschodniego w świetle gry interesów Francji i Niemiec w Unii Europejskiej. W: J. Sawczuk (red.), *Partnerstwo Wschodnie. Wielka szansa Europy* (s. 77–86). Poznań–Chorzów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej.
- Sazanov, K. B. (2014). *The Grand Chatrang Game*. Almaty.
- Sengupta, A. (2009). *Heartlands of Eurasia: The Geopolitics of Political Space*. Maryland: Lexington Books.
- Shaw, R. (1871). *Visit to High Tartary, Yarkand and Kashgar (formerly Chinese Tartary), and return journey over the Karakorum Pass*. London: John Murray.
- Starr, F. A. (2005, July/August). Partnership for Central Asia. *Foreign Affairs*. Pobrane z http://www.sfr.org/publication/8937/partnership_for_central_asia.html
- Stępniewski, T. (2012). Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej: między realizmem a rozczarowaniem. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 10(12), 11–22.
- Sullivan, A. T. (1997). Democracy, Dragons and Delusions: The Middle East Today and Tomorrow. *Middle East Journal*, 51(3).
- Urquhart, D. (1835). *England and Russia*. London.
- Willa, R. (2013). *Unia Europejska na arenie międzynarodowej – wybrane relacje bilateralne*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Współpraca państw NATO z republikami Środkowoazjatyckimi do zakończenia misji w Afganistanie i po roku 2014. (2012, 7 maja). W: *Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Biuletyn*, 911(46).
- Zdanowicz, M., Dubowski, T., Piekutowska, A., (2010). *Partnerstwo Wschodnie. Wymiary realnej integracji*. Warszawa: ASPRA.

- Арон, Л. (1999). Внешнеполитическая доктрина посткоммунистической России и ее внутривнутриполитические аспекты. *США и Канада*, 2.
- Бобохонов, М. (1975). *Предпосылки формирования революционного союза трудящихся Туркестанского края с Российским пролетариатом*. Душанбе.
- Вардомский, Л. Б. (2005). Центральная Азия и Закавказье в глобальном и региональном контекстах политико-экономического развития. W: А. В. Мальгин, М. М. Наринский (red.), *Южный фланг СНГ. Центральная Азия-Кавказ: энергетика и политика* (s. 18–31). Москва.
- Герасимов, И. (red.). (2004). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань.
- Голованова, И. А. (b.d.). *Андижанские события 2005 г. в Узбекистане и их влияние на узбекско-американские отношения*. Pobrane z <http://novainfo.ru/archive/14/andizhanskie-sobytiya>
- Казанцев, А. А. (2012). Политика США в постсоветской Центральной Азии: характер и перспективы. *Вестник МГИМО*, 4.
- Кудряшова, Е. (2010, 11 marca). *Роль Турции в энергетических проектах Центральной Азии и Кавказа*. Pobrane z <http://www.mgimo.ru/news/experts/document145841.phtml>
- Кузьмина, Е. М. (2007, czerwiec). Особенности государственного развития Центральноазиатского региона на современном этапе. *Центральноазиатский вектор международной политики. Аналитические записки МГИМО (У)*, 4(24), 4–24.
- Кузьмина, Е. М. (b.d.). Особенности внутривнутриполитической и международной ситуации в Центральной Азии. *ПолитЭкс*. Pobrane z <http://www.politex.info/content/view/601/30/>
- Кутнаева, Н. (2010). Иностранные базы на территории постсоветской Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*, 2, 82–93.
- Ларуэль, М., Пейруз, С. (2013). Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий, дилеммы эффективности. *Институт государственной политики и управления. Доклад*, 10, 12–14.
- Лейк, Э. (1994). Новая стратегия США: от «сдерживания» к «расширению». *США: экономика, политика, культура*, 3, 29–38.
- Максименко, В. (2000). Центральная Азия и Кавказ: основание геополитического единства. *Центральная Азия и Кавказ*, 9.
- Малабаев, Д. М. (1972). *Образование СССР и развитие национальной государственности киргизского народа*. Фрунзе.
- Меден, Н. (2012). Стратегия ЕС в Центральной Азии: уроки и перспективы. *Россия и новые государства Евразии*, 4, 52–60.
- Меден, Н. К. (2013). Черноморская Синергия. W: Б. А. Шмелев (red.), *Новые независимые государства в современных международных отношениях* (s. 144–157). Moskwa.
- Мейер, М. М. (red.). (2005). *Средняя Азия: андижанский сценарий?*. Moskwa.

- Момунбаев, И. (1962). *Великая Октябрьская социалистическая революция и создание основ киргизской государственности*. Фрунзе.
- От присоединения узбекских ханств к России до Великой Октябрьской революции. (1959). *История Узбекской ССР* (t. 2). Ташкент.
- Пощверия, Б. (2001). Турция и тюркские республики. Установление многосторонних связей в первой половине 90-х годов. W: *Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX века* (s. 426–437). Moskwa.
- Пяковский, А. В. (1959). Приобщение среднеазиатских народов к революционной борьбе русского народа — важнейшее прогрессивное последствие присоединения Средней Азии к России. В: *Объединенная научная сессия, посвященная прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России*. Ташкент.
- Раджабов, С. (1954). *К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом*. Сталинабад.
- Рашидов, Ш. (1959). Навеки вместе с русским народом (О прогрессивном значении присоединения Средней Азии к России). *Коммунист*, 10.
- Рогов, С. (1995). *Три года проб и ошибок российской дипломатии*. Москва.
- Саидазимова, Г. (2000). *Интеграция в Центральной Азии: реалии, вызовы, возможности*, *Центральная Азия и Кавказ*, 9. Pobrane z <http://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/10.Saidazim.shtml>
- Троицкий, Е. Ф. (2005). *Политика США в Центральной Азии (1992–2004 гг.)*, Томск.
- Трынков, А. А., Глущенко, Ю. Н. (1997). Некоторые аспекты политики США в отношении стран СНГ и интересы России, В. И. Кривохижа (red.), *США в новом мире: пределы могущества* (s. 377–412). Moskwa.
- Хрусталева, М. (1994). *Центральная Азия во внешней политике России*, „Исследования ЦМИ МГИМО”. Moskwa.
- Чернявский, С. (1999). «Великий Шелковый путь» и интересы России. *Мировая экономика и международные отношения*, 6.